

z przeobrażeniami, jakie dokonały się w środkowo-wschodniej części Europy. Gdyby mierzyć stopień zainteresowania autorki danym problemem ilością przeznaczonych na łamach książki miejsca, to narzuca się wniosek, iż autorka nie doceniła siły oddziaływania oddolnego ruchu na rzecz demokracji w krajach satelickich Związku Radzieckiego. W książce zabrakło wypowiedzi chociażby najbardziej reprezentatywnych dla tego ruchu przedstawicieli opozycji byłego bioku państw komunistycznych. Nie sposób jednoznacznie określić, w jakim stopniu polska „Solidarność” wpłynęła na nowy sposób myślenia w Związku Radzieckim, nie ulega jednak wątpliwości, że wywołała ona reakcję łańcuchową we wschodniej części kontynentu, wpływając w ostateczności na zmianę oblicza politycznego europejskiego Wschodu.

R. Fritsch-Bournazel sygnalizuje problemy wewnątrzniemieckie, jakie niesie ze sobą przyłączenie pięciu nowych *Landów*. Problem niemiecki, który — jak stwierdza autorka — obecny był w najnowszej historii jako kwestia jedności niemieckiej, zakorzenienia demokracji oraz miejsca w Europie, zmienia dziś oblicze. Zjednoczenie Niemiec określa bowiem na nowo położenie narodu niemieckiego. Zmusza do samookreślenia się Niemców i zdefiniowania, kim są, jaką rolę pragną pełnić w Europie i świecie. Nowe zadania stają w związku z tym również przed Berlinem jako stolicą zjednoczonego państwa niemieckiego.

Książkę zamykają rozważania na temat perspektyw Niemiec w Europie jutra. Wyrażone na łamach książki przekonanie, iż tylko współuczestnicząc w integrowaniu Europy Niemcy mogą odzyskać własną tożsamość, jest życzeniem wszystkich sił politycznych zainteresowanych stabilizacją na kontynencie. Wszystko dziś wskazuje na to, że życzenie to zostanie spełnione. Aby jednak dotychczasowy wysiłek wielu Europejczyków nie poszedł na marne, niezbędna jest nowa kreatywność społeczności europejskich oraz mobilizacja wszystkich sił na rzecz demokratyzacji wszystkich państw Europy.

Anna Wolff-Powęska

Kommentierte Bibliographie zum Flüchtlings- und Vertriebenenproblem in der Bundesrepublik Deutschland und in der Schweiz. Red. Gertrud Krallert-Sattler. Hrsg. vom Bayerischen Staatsministerium für Arbeit und Sozialordnung in Zusammenarbeit mit dem Sudetendeutschen Archiv und der AWR-Forschungsgesellschaft für das Weltflüchtlingsproblem. München 1989, 927, V - XIII ss.

Zjawiskiem zauważalnym na rynku wydawniczym Republiki Federalnej Niemiec jest rosnąca fala publikacji poświęcona Niemcom, którzy w czasie i po II wojnie światowej zmuszeni zostali do opuszczenia terenów Europy Wschodniej oraz Południowo-Wschodniej i w kilkunastomilionowej grupie znaleźli się w zachodnich strefach okupacyjnych, późniejszym RFN, a którzy już w latach czterdziestych utworzyli tzw. ziomkostwa oraz związki wypędzonych¹. Proces ten, rozpoczęty w zasadzie już w końcu lat siedemdziesiątych, nasilił się po objęciu rządu przez kanclerza H. Kohla w październiku 1982 r. W wyniku współdziałania Związku Wypędzonych (*Bund der Vertriebenen* — BdV) z rządem federalnym przygotowano

¹ W terminologii tak prawnej (Paragraf 1, ust. 1 *Bundesvertriebenengesetz* z 1953 r. — BVFG), w nauce, jak i języku obiegowym stosowane jest powszechnie na określenie tej grupy pojęcie „wypędzony” (*Vertriebene*). Stąd pochodnie powstające mutacje *Vertriebenenproblem*, *Vertreibungsgebiet*, *Vertreibungsliteratur* itp.

w latach osiemdziesiątych zasady i charakter tzw. wschodnioniemieckiej pracy kulturalnej, która w 1989 r. przybrała ostateczną postać Programu działania Rządu Federalnego odnośnie do wspierania wschodnioniemieckiej pracy kulturalnej od 1988 do 1993 r.² Główną jego ideą było podejmowanie wszelkich działań upowszechniających, głównie wśród społeczeństwa zachodnioniemieckiego, wiedzy o „niemieckim Wschodzie” oraz o przejawach aktywności ludzi z nim w jakikolwiek sposób związanych. Jedną z wielu form jego urzeczywistnienia była rozpoczęta już wcześniej szeroko zakrojona akcja wydawnicza, która zaowocowała ogromem nowych opracowań, jakie ukazywały się najczęściej w formie zestawień statystycznych, albumów, biografii, „monografii miast wschodnioniemieckich”, antologii prozy i poezji itp. Istotne miejsce w tym zakresie zajmowała tematyka tzw. wypędzeń Niemców z Europy Wschodniej po II wojnie światowej oraz dziejów organizacji ziomkowskich i związków wypędzonych. Rolę tego typu literatury określił A. Schwemmer stwierdzając m.in.

„Znajomość i wyjaśnienie wypędzenia ma znakomite znaczenie dla współczesności. Wypędzenie Niemców nie powinno zostać wykorzystane jako 'przypadek precedensu' dla innych wypędzeń, lecz powinien służyć jako ostrzeżenie i przestroga przed przyszłymi wypędzeniami, aby inne narody zaoszczędziły sobie tragedii wykorzystania”³.

Głównie ten naukowo-praktyczny aspekt znakomicie uzasadnia — zdaniem prof. Moniki Glettler — ogromną potrzebę powstania książki G. Krallert-Sattler, będącej największą jak dotąd niemiecką bibliografią poświęconą „problemowi uciekinierów i wypędzonych w RFN, Austrii i Szwajcarii”⁴. Zakresem merytorycznym praca obejmuje ogół publikacji, jakie w latach 1945-1987 ukazały się na ten temat, głównie w obszarze niemieckojęzycznym. Literatura obca, amerykańska, angielska, francuska czy polska reprezentowana jest tylko w dokonanym przez autorkę wyborze. Pod uwagę wzięła ona przede wszystkim opracowania zwarte oraz niektóre artykuły, najczęściej o charakterze naukowym, całkowicie niemalże rezygnując z prasy ziomkowskiej, broszur i wydawnictw ulotnych. Nie jest więc to dzieło wyczerpujące temat, ale w znacznym zakresie go realizujące.

Praca ma skomplikowaną, choć dość przejrzystą konstrukcję wewnętrzną, opartą na trzech głównych zrębach terytorialnych: RFN, Austria i Szwajcaria. Część pierwszą poprzedzają trzy rozdziały wprowadzające. Objętościowo największy jest rozdział B *Die Entstehung des deutschen Vertriebenen- und Flüchtlingsproblems*, w którym autorka ujęła w 4 podrozdziałach publikacje zajmujące się przyczynami i przebiegiem „przemieszczania się ludności niemieckiej” w czasie i po II wojnie światowej. O wewnętrznym układzie podrozdziałów zdecydował w zasadzie wyznacznik terytorialny, któremu podporządkowano poszczególne grupy problemowe.

Bez wątpienia najbardziej rozbudowana została druga, podstawowa część omawianej bibliografii *Die Vertriebenen und Flüchtlinge in der Bundesrepublik Deutschland*. Objęła ona 15 obszernych rozdziałów, z których każdy z osobna zawiera od 1 do 17 podrozdziałów, te zaś od 1 do 9 grup problemowych. W licznych przypadkach również w ramach tych grup wprowadziła autorka dodatkowe podgrupy. Nie

² Aktionsprogramm der Bundesregierung zur Förderung der ostdeutschen Kulturarbeit 1988 bis 1993. Bonn 1989.

³ A. Schwemmer, *Flucht und Vertreibung*. W: *Die Deutsche und ihre östlichen Nachbarn*. II: *Deutsche und Polen*. München 1989, s. 495.

⁴ Powstała ona jako efekt współpracy Bawarskiego Ministerstwa Pracy i Porządku Społecznego, AWR — *Forschungsgesellschaft für das Weltflüchtlingsproblem* oraz *Sudeten-deutsches Archiv*.

sposób wymienić wszystkich wyszczególnionych przez autorkę zagadnień, gdyż w niekiedy bardzo rozbudowanych akapitach zebrała ona i skomentowała większość prac poświęconych „problemowi uciekinierów i wypędzonych” i to w aspekcie historycznym, statystycznym, prawnym, politycznym, społecznym i kulturalnym itd., jakie ukazały w okresie od zakończenia II wojny światowej do 1987 r. W osobnym rozdziale zgromadziła prace dotyczące „uciekierów z radzieckiej strefy okupacyjnej oraz późniejszego NRD”. Omawiając szczegółowe aspekty aktywności „wypędzonych” zastosowała konstrukcję problemowo-terytorialną, gdzie określoną kwestię rozbiła na poszczególne kraje związkowe (np. rzemiosło w Hesji, Berlinie, Bawarii itp.). Model ten wykorzystywała autorka bardzo często, np. w odniesieniu do statystyki, gospodarki, prawa i administracji. Układ typowo problemowy pojawił się natomiast w rozdziałach dotyczących społeczeństwa, organizacji wypędzonych, polityki, młodzieży, czy kultury. Według podobnego systemu skonstruowane zostały znacznie mniej obszerne części poświęcone Austrii i Szwajcarii.

W odniesieniu do wszystkich wspomnianych części, rozdziałów, podrozdziałów i grup problemowych zastosowała autorka ten sam sposób porządkowania omawianych publikacji: bibliografie, źródła i wydawnictwa źródłowe, prace teoretyczno-metodologiczne, opracowania ogólne i całościowe, syntezy, a na końcu prace szczegółowe, monografie, artykuły. W ramach określonych grup tematycznych uporządkowane są one w sposób chronologiczny, według roku wydania, choć nie zawsze jest autorka w tym względzie konsekwentna. Uwzględniając liczne odsyłacze oraz indeksy (o czym w innym miejscu) stwierdzić można, iż konstrukcja pracy jest przejrzysta i ułatwia dotarcie do poszukiwanego dzieła.

Recenzowana *Bibliografia* G. Krallert-Sattler jest pierwszym tego typu opracowaniem, które w tak obszernym, bo obejmującym ponad 4 i pół tysiąca prac, niemal każdorazowo zaopatrzonych odpowiednim komentarzem, zakresie przybliży nie tylko nauce, ale także innym zainteresowanym nieprofesjonalistom zagadnienie „uciekierów”, „wypędzonych” i „azylantów” w RFN, Austrii i Szwajcarii. Na uwagę zasługuje fakt, iż uwzględnione zostały w niej także niektóre tytuły prac polskich autorów, m.in. Bierzanka, D. Jabłońskiej, K. Kersten, J. Kokota, Cz. Łuczaka, B. Pasierba, F. Ryszki, K. Skubiszewskiego, M. Tomali i innych, choć dokonany przez autorkę wybór nie jest ani wyczerpujący, ani reprezentatywny. Można domniemywać, iż starała się ona jedynie wskazać na fakt istnienia obok niemieckich, także szeregu prac z tej dziedziny w historiografiach innych krajów, np. amerykańskiej, francuskiej, polskiej czy czeskiej.

Trudno natomiast jednoznacznie pozytywnie ustosunkować się do zamieszczonych w *Bibliografii* komentarzy. Ich opracowanie wymagało z pewnością wieloletniej żmudnej pracy, ogromnej wytrwałości i wiedzy. Szkoda wszakże, iż autorka nie sformułowała zasad ich sporządzania i kryteriów ich wartościowania. Już po pobieżnej lekturze nasuwają się liczne wątpliwości. Zamieszczone w pracy omówienia są zróżnicowane tak pod względem ich objętości, jak i charakteru. Przykładowo omówienia obcojęzycznych publikacji zwartych, wydawnictw źródłowych, czy nawet niekiedy artykułów, (pomijając te, które pozostawiono bez komentarza) przybierają z reguły formę suchych notek biograficznych, często ograniczają się do wymienienia zawartych w nich rozdziałów, a niekiedy wręcz do jednego opisowego zdania. Trudno zresztą doszukiwać się jakiegokolwiek prawidłowości w dokonywanym przez autorkę wyborze. Być może pewne działy lub okresy historiograficzne są jej bliższe, lepiej je poznała i zanalizowała. Takie wrażenie powstaje w odniesieniu do prac starszych, pochodzących z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Być może też, kierując się jakimiś subiektywnymi motywami starała się ona wyeksponować

te grupy publikacji, które — jej zdaniem — zasługują na specjalną uwagę lub traktuje je jako dzieła w danym dziale podstawowe lub wzorcowe. Uznając takie podejście za w zasadzie słuszne, nie sposób jednak dojść kryteriów stosowanych przez autorkę, zaś z drugiej strony być może potrzebniejsza byłaby właśnie szczególowsza analiza prac mniej dostępnych i znanych. Pomimo tych postrzeżeń stwierdzić trzeba, iż komentarze w sposób istotny przybliżają czytelnikowi zamieszczone w *Bibliografii* dzieła oraz pozwalają na ogólną orientację w ich treści. Niektóre z nich mają charakter oceniający, przybierając formę quasi-recenzji. Tu niestety rdzą się największe zastrzeżenia co do systemu wartościowania autorki, będącego zapewne pochodną reprezentowanych przez nią poglądów politycznych. Gertrud Krallert-Sattler od dawna związana była profesjonalnie z instytucjami tzw. *Ostforschung*, przez wiele lat pracując w *Südost-Institut* w Monachium, gdzie prowadziła bibliotekę oraz redagowała *Südostdeutsche Bibliographie* i pierwsze tomy *Historischer Bücherkunde Südost-Europas*. Była też współzałożycielką *Bibliotheken und Dokumentationsstellen der Osteuropa- Südosteuropa- und DDR-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland und Berlin (West)*. Od 1953 r. była również członkiem *Deutsche Sektion der AER/AWR*, zajmującą się „problemem uchodźców”. Od 1983 r. podjęła pracę w *Sudetendeutsche-Archiv*.

Nie może zatem specjalnie dziwić fakt, iż komentarze zawarte w *Bibliografii*, podobne w tenorze do wypowiedzi niektórych działaczy ziomkowskich, są niekiedy jednostronne i mało obiektywne, brak w nich historycznej analizy naukowej. G. Krallert-Sattler czyni wrażenie autorki zaangażowanej i nierzadko w swoich komentarzach daje wyraz swoim emocjom, przeto celowo albo podkreśla walory niektórych książek, albo je deprecjonuje. Dotyczy to szczególnie prac krytycznie odnoszących się do działalności związków wypędzonych i ziomkostw. Symptomatyczna staje się wówczas także stylistyka autorki i charakterystyczna dla politycznej frazeologii terminologia⁵. Zdecydowanie negatywnie ocenia autorka literaturę polską. Ogranicza się wprawdzie do kilku zaledwie autorów i paru, nie zawsze reprezentatywnych wydawnictw, pozwala to jej jednak w odniesieniu np. do pracy J. Kokota i A. Brożka na sformułowania w rodzaju: „Według fałszywego i jednostronnego przedstawienia (obrazu) niemieckiej kolonizacji na Wschodzie (...) wszystkie niemieckie roszczenia do powrotu do stron rodzinnych uznawane są przez nich jako nieuzasadniony rewanżym. Bardzo jednostronne opracowanie z polskiego punktu widzenia i z polską terminologią (...)”⁶. Pomimo tych krytycznych uwag cieszy fakt, iż choć w minimalnym zakresie, uwzględniona została historiografia polska dowodząca, że problem ten, zwłaszcza w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, nie był w badaniach naukowych pomijany. Z drugiej strony trzeba zastrzec, że w zasadzie komentarze każdego z wyszczególnionych działów należałoby omówić osobno, biorąc pod uwagę przede wszystkim polski stan wiedzy na ten temat i ogólny pogląd historiografii na prezentowaną w książce problematykę.

Przy tak obszernej pracy niezbędne okazało się stosowanie przez autorkę licznych (około 40) skrótów, co jednak wydaje się uzasadnione wobec nader częstego pojawiania się niektórych terminów, nazw instytucji, czy czasopism, rodzajów form wydawnictw itd. Niestety zamieszczony we wstępie *Wykaz skrótów* nie zawiera wszystkich pojawiających się w tekście skrótów, będąc jakby zestawieniem ich przykładów. Autorka posługuje się nimi zresztą dość dowolnie. Te odnoszące się

⁵ Patrz ocena prac G. Herde, ss. 494 i 602, H.-J. Gaida, Imhof, ss. 441-442, czy H. Jolles, s. 418.

⁶ J. Kokot, A. Brożek, *Integracja przesiedleńców po II wojnie światowej*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1966.

do opisów bibliograficznych są dość powszechnie stosowane w nauce niemieckiej, jednak fakt ten nie ułatwia lektury czytelnikowi nieobeznanemu z fachowym warszatem badawczym, zwłaszcza, gdy nie jest on Niemcem⁷. Ta niekonsekwencja prowadzi do rzadkich co prawda przypadków, że ten sam skrót odnosi się do dwóch terminów⁸. Wspomnieć tu trzeba, iż niekiedy brak jest pełnego brzmienia imienia autora omawianej pracy, ale wobec ilości zamieszczonych tytułów fakt ten nie odgrywa istotniejszej roli⁹.

Zastosowany przez autorkę kod literowo-numerowy (D — dla Niemiec, A — dla Austrii oraz S — dla Szwajcarii, dalej kolejny numer), w który zaopatrzona jest każda z omawianych publikacji, nie tylko bardzo ułatwia poruszanie się po tekście i pracę z nim, ale także umożliwił autorce zastosowanie odsyłaczy w przypadku, gdy ten sam tytuł znajdował się w dwu lub kilku różnych działach.

Dzieło zawiera także obszerny indeks, który jest swoistą mieszaniną katalogu autorów, spisu miejscowości, organizacji, w tym ziolkowskich, zestawienia tytułów prac i ustaw oraz częściowej pojawiających się problemów. Jest on niezwykle rozbudowany, ale niepełny, szczególnie indeks rzeczowy stanowi dość subiektywny wybór autorki, która i tym razem nie podaje zasad i kryteriów doboru problemów. Fakt ten znacznie osłabia możliwości jego wykorzystania. Lepszym rozwiązaniem byłoby jednak rozdzielenie poszczególnych jego elementów i pogrupowanie ich w oddzielne zestawienia. W tym miejscu stwierdzić można, iż te niektóre niedociągnięcia autorki wynikają głównie z braku zamieszczenia przez nią swego rodzaju wprowadzenia do bibliografii, gdzie omówiłaby ona tak kryteria doboru określonych prac i ich wartościowania, jak też zasady stosowanych przez nią podziałów.

Powyższe krytyczne uwagi nie pomniejszają walorów recenzowanej pracy, szczególnie jej czysto praktycznych funkcji. Istotny jest fakt, iż jest ona jedną z nielicznych prób naukowego potraktowania całokształtu zagadnień związanych z kwestią tzw. Niemców ze Wschodu. Można zatem w pełni zgodzić się z opinią bawarskiego ministra pracy i porządku społecznego, dra G. Glücka, iż:

„Omawiane dzieło daje szeroki pogląd całej niemieckojęzycznej literatury na temat problemu wypędzonych i uciekinierów. Jest ono nieodłącznym środkiem pomocy dla każdego, kto zajmuje się naukowo, a także w inny sposób tym tematem”¹⁰.

Również dla polskiego czytelnika postawionego wobec faktu nagłego, oficjalnego pojawienia się mniejszości niemieckiej w Polsce, wynika dodatkowa korzyść z *Bibliografii*, która może w znacznym stopniu pomóc mu w poszukiwaniach odpowiedzi na rodzące się pytania.

Jerzy Kołacki

Helmut Kohl im Spiegel seiner Macht. Herausgegeben von Reinhard Appel.
Bonn 1990, 320 ss.

Autorami pracy jest 19 publicystów, polityków i naukowców. Wśród nich są: Peter Siebermorgen, współpracownik Międzynarodowego Instytutu Studiów Strategicznych w Londynie, twórca wizerunku obecnego kanclerza Republiki Federalnej

⁷ Np. f. — für; Anl. — Anlage; o.J. — ohne Jahr; auch m. Franz. u. Ang. Titel (patrz s. 100, nr D. 522).

⁸ Np. 'J' w wykazie skrótów „Journal”, a w tekście także „Jahr”, s. 143.

⁹ Patrz numery: D. 579; D. 663/11; D. 2811; D. 3033 itd.

¹⁰ *Kommentierte Bibliographie...*, s. IV.